

УДК 323.13

Петраков М. О.

канд. політ. н., докторант,
кафедра політичних наук та права,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна
E-mail: Petrakov.nikita.np@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-9373-5111>
DOI <https://doi.org/10.32782/2707-5206.2024.38.9>

Долженков О. О.

д. політ. н., професор,
кафедра освітнього менеджменту та публічного управління,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна
E-mail: oleg.dolzhenkov@onu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7620-9535>
DOI <https://doi.org/10.32782/2707-5206.2024.38.9>

ВІД ЗАБУТТЯ ДО ВИЗНАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИК ПАМ'ЯТІ У ЄВРОПІ

У статті розглядаються еволюційні зміни національних та європейських політик пам'яті – від концепції «забуття» до «культури пам'яті» з урахуванням різних історичних та політичних контекстів. Спочатку акцент робиться на постколоніальних питаннях у країнах ексевропейських імперій, таких як Франція, Бельгія і Німеччина, та законодавчих ініціативах щодо визнання колоніальних злочинів і відшкодування жертвам. Європейські інституції активно підтримували цю політику репарацій, закликаючи держави-члени до публічних вибачень та повернення артефактів, украдених під час колоніального періоду. Водночас Іспанія демонструє особливий підхід до політики пам'яті, зосереджуючись на власному болісному минулому – громадянській війні та диктатурі Франко. Закон про історичну пам'ять 2007 р. та Закон про демократичну пам'ять 2022 р. стали важливими кроками у визнанні й відшкодуванні жертвам політичного насильства. Проте реалізація цих законів стикається з опором правих партій і неоднорідністю регіональних політик. Дослідження також підкреслює важливість визнання і криміналізації комуністичних злочинів у країнах Східної Європи, таких як Чехія і Литва. Ці країни прийняли законодавство, що класифікує злочини комуністичних режимів як злочини проти людяності, відображаючи їхній процес декомунізації. Важливим аспектом статті є глобальний контекст правосуддя перехідного періоду, що включає досвід країн Латинської Америки та Європи. Дослідження підкреслює, що процеси правосуддя перехідного періоду не завершуються лише відновленням демократії, а є постійним проектом, який охоплює різні аспекти історичної пам'яті. Закони пам'яті у Європі показують новий підхід до врегулювання конфліктів і політичного насильства. Вони не лише зосереджуються на припиненні конфліктів, а й включають судову реабілітацію та вшанування пам'яті жертв. Наприклад, в Іспанії нові закони про пам'ять підкреслюють важливість визнання історичної несправедливості і відновлення справедливості через механізми відшкодування та реабілітації жертв диктатури. Таким чином, стаття висвітлює складний процес формування політик пам'яті

у Європі, відображаючи різноманітність підходів та викликів у різних країнах та їхній вплив на сучасну європейську ідентичність.

Ключові слова: політика пам'яті, історична політика, меморіальна політика, європейська ідентичність, законодавчі ініціативи, політичний процес, політика примирення, політика забуття, держави Європи.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У Європі відчуваються транснаціональний рух і безпрецедентна європеїзація практик та інтерпретацій, пов'язаних із минулим. Тоні Джадт указує, що «визнання Голокосту є нашим сучасним пропуском до Європи»: від президентів Польщі та Румунії для вступу до ЄС вимагали публічно визнати роль своїх країн у винищенні євреїв, а визнання геноциду вірмен тепер стало умовою вступу Туреччини до ЄС (Judt, 2007, р. 803). Джо Лабані звертає увагу, що в 1986 р., коли Іспанію прийняли до Європейського Співтовариства на знак визнання процесу демократичного переходу, індикатором демократичного переходу було, навпаки, відсторонення від будь-якого обговорення політичної відповідальності за минулі політичні дії, орієнтація на «політику забуття» як тактику соціального примирення (Labanyi, 2008).

Водночас безпрецедентній європеїзації практик та інтерпретацій, пов'язаних із минулим, сьогодні протистоїть зростаюча контрверсійна тенденція посилення національних ідентичностей і навіть націоналістичних тенденцій у деяких країнах, які реагують на транснаціональні процеси.

На європейському рівні гострими залишаються дискусії стосовно узгодження «колективної та особистої пам'яті», «об'єктивності історичних фактів» та «троянського коня суб'єктивізму в історії», співвідношення історичної та меморіальної політики та політики пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «історична політика», що походить від англomовного *politics of history*, у науковий обіг увів американський політолог та історик Говард Зінн у книзі 1970 р. Концепцію «історичної політики» розвивали Ерік Гобсбаум і Теренс Рейнджер у книзі «Винайдення традиції» (1983), де досліджували, як традиції можуть бути штучно створені для політичних цілей. Сучасні дослідники пов'язують концепт «історичної політики» з німецьким автором Едгаром Вольфрумом, який у праці 1999 р. «Історична політика у Федеративній Республіці Німеччина» описав її як політичну активність, публічний та медійний процес, у якому провідні сили конкурують за гегемонію дискурсу та моделі інтерпретації, використовуючи історію для досягнення політичних цілей легітимізації, мобілізації, скандалізації та стигматизації (Wolfrum, 1999, с. 28). Слідом за Е. Вольфрумом Ганс Шмідт представив еволюцію «історичної політики», указуючи на простір дії та політики; функціональну перспективу; політико-просвітницькі завдання; публічний характер та конкуренцію; конфлікти та політичну культуру; взаємини між наукою та політикою; відносини між історією та політикою; двосторонність явищ «історії у політиці» та «історії як політики», відмінність між «історичною політикою» та «політикою по відношенню до минулого» (Chwedoruk, 2018, с. 147). Концепт «історична політика» став аналітичною категорією і набув популярності в теорії та практиці. На початку XXI ст. політичні сили низки країн пропагували «нову історичну політику» для зміцнення національної єдності. У Німеччині дискусія навколо «історичної політики» «Historikerstreit 1.0» розпочата в 1986 р. та залишається предметом гострого публічного дискурсу як

«Historikerstreit 2.0» у 2020–2024 рр. У 2013 р. Стефан Требст визнав, що історична політика як сукупність заходів та дій, здійснюваних державними та недержавними інституціями для формування певного сприйняття історичних подій та постатей, стала міжнародною темою у європейському контексті (Geschichtspolitik in Europa, 2013). *Меморіальна політика* розглядається переважно як підрозділ історичної політики, що зосереджується на вшануванні пам'яті про певні події, фігури або явища, а набула статусу аналітичної категорії завдяки праці П'єра Нора «Місця пам'яті» 1984 р., у якій він дослідив механізм формування колективного пам'яттю національної ідентичності через символічні місця пам'яті. *Політика пам'яті* розуміється ширшим концептом, аніж історична чи меморіальна політика, охоплюючи методи і механізми збереження та передачі історичної пам'яті. Цей концепт став популярним у дослідженнях наприкінці ХХ ст., після того як Жак Дерріда у праці «Привиди Маркса» 1994 р. використав його для критичного аналізу впливу минулого на політичні процеси сучасності. Отже, історична політика охоплює загальні підходи до викладання та інтерпретації історії, меморіальна політика зосереджується на вшануванні пам'яті про конкретні події та особи, а політика пам'яті інтегрує ці підходи, створюючи комплексну систему збереження та передачі історичної спадщини. Водночас існують альтернативні бачення. Георгій Касьянов, наприклад, вважає, що історична політика спрямована на інструменталізацію «історичної пам'яті» і її репрезентацій, тому політика пам'яті є вужчим терміном, що охоплює практики, пов'язані з формуванням колективної чи історичної пам'яті, і не передбачає втручання у сферу професійної історіографії чи дидактики історії (Kasyanov, 2018, р. 27).

Проблематика формування європейської історичної політики та політики пам'яті стала предметом дослідження таких учених, як Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. і Я. Ассман, А. Бергсоа, М. Бернхард, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, О. Міллер, Л. Мілбораті, А. Нейман, П. Нора, П. Рікер, М. Хальбвакс, Ю. Габермас, Л. Февр та інших. Феномен інструменталізації історичної політики в державах ЄС, зокрема у Франції, Німеччині, Іспанії, вивчають такі науковці, як Дж. Лабані, К. Бойд, С. Хуліа, Г.О.Е. Енкарнасьон, Т. Джадт, С. Требст, Є.Ж. Віатр, І. Петраш, Н. Фрай, Дж. Кремер, Х. Лейде, С. Нейман, А. Вайнке, Х. Кляйнерт, Х. Пьотч та В. Гальдер, У. Герберт, Г.-Й. Ноак, Дж. Вюстенберг, С. Леду та ін.

Метою дослідження є визначення особливостей процесу еволюції національних версій «політик пам'яті» у Німеччині, Франції та Іспанії від «політики забуття» та «примирення» до «культури пам'яті» з огляду на процеси формування загальноєвропейських підходів у сфері регулювання політики пам'яті.

Прийняті за останні тридцять років законодавчі акти у сфері регулювання політики пам'яті в державах Європи стосуються дуже різних тем: інтерпретації історичної події, застосування кримінальних санкцій до публічних висловлювань про історичні події, встановлення або зміни статусу чи прав ветеранів війни, переоцінки пенсій за вислугу років роботи в державних службах до падіння комунізму, встановлення матеріальної чи символічної компенсації жертвам насильства, а іноді й їхнім нащадкам, реабілітація політичних в'язнів, організація адміністративних чисток, установа пам'ятних заходів, присвоєння імен громадським місцям, створення меморіалів, установа пам'ятників, ведення архівів, стимулювання наукового дослідження певної події, упровадження історичних подій у шкільну освіту тощо.

Європейські закони про пам'ять із правового погляду розділяють на три групи (Ledoux, 2022): 1) закони та постанови суто декларативного характеру, які є найчисленнішим типом парламентських актів у європейських країнах. (наприклад, Польща має близько 2 тис декларативних положень про минуле, прийнятих парламентом із 1989 р.: 20% усіх постанов стосуються, передусім, пам'ятних заходів); 2) закони, які передбачають відносно обов'язкові заходи для держав або їхніх громадян, такі як компенсація жертвам та їхнім родинам, реабілітація політичних в'язнів, установлення пам'ятних заходів, уведення історичних подій у шкільну освіту; 3) закони, які забороняють і накладають кримінальні санкції на певні висловлювання в публічному просторі щодо історичних подій: заперечення геноциду євреїв і вірмен, заперечення комуністичних злочинів або навпаки (наприклад, 28 із 47 країн Європи прийняли положення, які накладають санкції на заяви про минуле, головним чином, про заперечення геноциду євреїв та вірмен. 22 європейські країни криміналізували неґаціонізм щодо геноциду євреїв) (Ledoux, 2022). Дві останні групи законів мають нормативний характер, оскільки передбачають права та обов'язки держав і громадян. Натомість декларативні закони не змінюють правового статусу громадян. Однак із погляду уявлень про минуле ці декларативні закони можна вважати такими, що породжують норми.

Для визначення особливостей законів пам'яті, прийнятих у Європі, важливим є встановлення контексту їх виникнення; різниці у правових традиціях, властивих державам (Ledoux, 2022). Так, закони про пам'ять, прийняті національними парламентами у Європі, є частиною традиції римського цивільного права, яке домінує у Європі і віддає перевагу законодавчим інструментам для встановлення норм для організації суспільства. Водночас традиція загального права, характерна для Сполученого Королівства та його колишніх колоній, таких як Сполучені Штати, надає перевагу судовим рішенням для встановлення норми та регулювання суспільних відносин, і тому ці країни не знайомі з феноменом законів пам'яті або в дуже малому масштабі. Традиція свободи слова, гарантована в англомовних країнах, пояснює відсутність законодавства, яке засуджує неґаціоністський дискурс, який, з іншого боку, присутній у більшості країн Європи.

Німеччина, яка, за визначенням А. Ассман, є «чемпіоном світу з пам'яті» (Assmann, 2012, с. 24; Stelmakh, 2023, р. 19), зберігає традиції римського цивільного права і намагається на державному рівні регулювати процеси, пов'язані зі збереженням соціального порядку. У сучасному німецькому дискурсі використовуються концепти: «подолання минулого» (Vergangenheitsbewältigung), «політика пам'яті» (Vergangenheitspolitik), «культура пам'яті» (Erinnerungskultur) та «опрацювання минулого» (Aufarbeitung der Vergangenheit) (Stelmakh, 2023, р. 8). Концепт «подолання минулого» (Vergangenheitsbewältigung), поширений у ФРН із середини 1950-х років до 1985 р. стосувався «примирення» з минулим через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, визнання колективної відповідальності за Голокост (Golubchik, 2014, р. 99). Але в 1949 р. ФРН прийняла «Закон про амністію», що дав змогу колишнім нацистам обіймати керівні посади в країні. Процеси «примирення з минулим» та «подолання минулого» стали ключовими елементами політичної культури ФРН. У публічному дискурсі центральне місце зайняли питання відповідальності за Голокост та масові злочини Вермахту. Німеччина прагнула відновити своє традиційно поважне місце в західному співтоваристві, засуджуючи нацистське

минуле: у 1970 р. канцлер Віллі Брандт став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшаві, виражаючи вибачення від імені Німеччини (Pidlutsky, 2008). Після возз'єднання Німеччини поняття «конституційний патріотизм», запропоноване Ясперсом, Штернбергом і Габермасом, сприяло формуванню нової колективної свідомості об'єднаних ФРН і НДР. Був застосований єдиний підхід до засудження історії Третього рейху та НДР. Із 80-х років ХХ ст. дискурс використовував концепти «політика пам'яті» (Vergangenheitspolitik) та «культура пам'яті» (Erinnerungskultur). Норберт Фрай пояснював перехід на нові концепти «генераційним переходом», що передбачає зміну підходів та оцінок минулого через появу нових поколінь, що переосмислюють події минулого з огляду на зростаючу дистанцію від них. Перехід від використання концепту «примирення» до концептів «політика пам'яті» (Vergangeelitspolitik) та «культура пам'яті» (Erinnerungskultur) пояснювався еволюцією колективної свідомості у ФРН у контексті «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» (Fraï, 2010, p. 411). У контексті національної ідентичності «культура пам'яті» еволюціонувала від «нормалізації і примирення» до «жертви, що співпереживає» (Jureit, 2012, p. 20) і до «нової тверезої перспективи ... де німці знов почувуються вільними» (Noack, 2002). У контексті постнаціональної ідентичності «культура пам'яті» дистанціювалася від етнонаціональної проблематики і переключилася на реалії імміграційної країни ЄС з усім різноманіттям культур пам'яті, привнесених у суспільство іммігрантами (Risse, 2004; Assman, 2012, p. 28), де «культура пам'яті ... не може бути прописана державою» (Cammann & Staas, 2023, p. 17). Це спровокувало в 2020–2021 рр. «диспут істориків 2.0.» (Historikerstreit 2.0.). Узагальнюючи дві конкуруючі позиції цього «диспуту 2.0.», історик М. Вільдт зазначив, що йдеться про: 1) прихильників збереження Голокосту як головної теми в політиці пам'яті Німеччини та про 2) прихильників включення пам'яті людей іммігрантського походження про європейську експансію та тиранію у неєвропейському світі. Так, взаємини сучасності з минулим у ФРН еволюціонували від «політики забуття та примирення» і переважно концептуалізується через поняття «культура пам'яті» (Erinnerungskultur) або «політика минулого» (Vergangensheitspolitik), що зміщує акценти з Голокосту, а разом із цим психологічний тиск етнонаціональної травми на нові покоління німців.

Диспут істориків розгортався і у Франції, де концепти «політика пам'яті», «управління минулим» та «борг пам'яті» використовуються в публічній дискусії навколо постмодерністського дискурсу «постнаціональної ідентичності» та «постісторії». Із 80-х років ХХ ст. у Франції домінує концепт «меморіальна політика» (politique de la mémoire), але в науковому та політичному дискурсі також використовуються терміни «історична політика» (politique historique), «використання минулого» (usages politique du passé) та «політика минулого» (politique du passé). У 1990-х роках Франція прийняла кілька меморіальних законів, які відображають зміну підходів до історичної пам'яті. Серед них – «Закон Гейссо» (1990), що забороняє расистські та антисемітські висловлювання і накладає кримінальні санкції на тих, хто заперечує злочини проти людяності, визначені Нюрнберзьким трибуналом, та «Закон Тобіра» (2001), який визнає работоргівлю злочином проти людяності (Golubchik, 2014, p. 100). У 2005 р. був прийнятий Закон «Про подяку нації та національний внесок репатрійованим громадянам Франції з Північної Африки» (або Закон «Про французький колоніалізм»), який

проголошував позитивну роль французької колонізації в розвитку колонізованих територій. Стаття 4 цього Закону вимагала від освітніх програм викладати позитивну роль Франції у її колоніях, що викликало обурення серед інтелектуалів, і була скасована після втручання президента Жака Ширака (Wartanian, 2009).

Інші важливі меморіальні закони початку XXI ст. включають Закон «Про публічне визнання геноциду вірмен» (2001), відомий як «Закон Бойера». У 2012 р. обидві палати законодавчих зборів Франції прийняли законопроект, який забороняє заперечення геноцидів, визнаних Францією, включаючи геноцид вірмен, що спричинило дипломатичний конфлікт із Туреччиною, а згодом прийняття Рішення Конституційною Радою про неконституційність цього закону (Merguerian, 2023). У 2016 р. до «Закону Гейссо» були внесені зміни, які передбачали покарання за заперечення або применшення геноцидів та інших злочинів проти людяності (Merguerian, 2023). Хоча ці зміни були схвалені парламентом у 2017 р., вони також були відхилені Конституційною радою. Водночас президент Макрон у 2019 р. встановив 24 квітня днем пам'яті геноциду вірмен, хоча національні збори Франції замінили закон про визнання геноциду вірмен резолюцією без юридичних наслідків. Дебати навколо викладання французького колоніалізму та «законів про пам'ять» у грудні 2005 р. призвели до введення поняття «політика пам'яті» в широкий ужиток (Wartanian, 2009). Французькі інтелектуали та історики засудили роль парламенту в законодавчій діяльності з історії і закликали скасувати кілька законів, зокрема «закон Гейссо», закон про визнання геноциду вірмен, закон про визнання работорівлі злочином проти людяності та закон про подяку нації репатрійованим громадянам Франції з Північної Африки. У 2008 р. «Відозва з Блуа», ініційована П'єром Нора, виступила проти держави у викладанні історії, підтримавши загальноєвропейський резонанс щодо регулювання «колективної пам'яті» та «інтерпретації історії» (Truong, 2014; Wartanian, 2009). Дебати про історичну пам'ять в Іспанії про громадянську війну та її репресивні наслідки також були не лише питанням установа політичної справедливості. На думку іспанської дослідниці Марії Феррери, яка в дослідженні «Прагматично-діалектичний підхід до політики пам'яті: сучасна іспанська політика пам'яті, дослідження популізму та аргументативна діалектика» вивчала діалектику аргументативних практик політиків Іспанії щодо іспанської політики пам'яті, схвалення іспанського закону про історичну пам'ять 2007 р. та пропозиції щодо проекту демократичного закону про пам'ять 2021 р., були формами правового та лівого популізму (Ferreira, 2021). Авторка стверджує, що тактика, використана іспанськими лівими лідерами у сфері політики пам'яті, свідчить про прийняття стратегії героїзації, тоді як риторика правих лідерів надає перевагу стратегії забуття. Із 2018 р. політика пам'яті «підтримала структуру культурних можливостей правого популізму; створила структуру культурних можливостей для твердження лівого популізму» (Ferreira, 2021). Із 2000-х років ЗМІ жонгливали низкою кліше: «відновлення історичної пам'яті» (*recuperación de la memoria histórica*), «національне примирення» (*reconciliación nacional*), які, за визначенням Джо Лабані, «стали баналізованими нерелексивними поняттями» (Labanyi, 2008). Водночас Керолайн Бойд у праці «Історична політика та пам'ять у демократичній Іспанії» вказує на складний процес офіційного засудження диктатури та публічного визнання її жертв, ініційований прийняттям у жовтні 2007 р. Закону Іспанії «Про історичну пам'ять». К. Бойд указує, що після

«консолідації демократії історики з'ясували відповідальність військових за громадянську війну та задокументували масштаби репресій, на що праві відповіли відродженням франкістського міфу про громадянську війну як хрестовий похід проти комунізму... «Пам'ять» замінила історію в публічному дискурсі руйнуванням перехідного консенсусу та дорослішанням покоління, яке не пам'ятає війни чи диктатури» (Boyd, 2008).

Перехід від стратегії «замовчування», «стратегії забуття» як стратегій перехідного консенсусу 80–90-х років ХХ ст. до стратегії «публічного визнання та криміналізації з наголосом на віктимності» завдяки ексгумаціям жертв франкістських репресій, розпочатим першими публічними розкопками братської могили Еміліо Сілва у 2000 р., відзначає іспанський дослідник Сантос Хуліа в працях «Жертви громадянської війни» 1999 р. та «Пам'ять про війну і франкізм» 2006 р. Автор звертає увагу, що з 2003 р. політичні дебати в Іспанії навколо обговорення громадянської війни та диктатури з точки зору жертви набули дедалі гостріших обертів із відверто негативною реакцією правих, зокрема Піо Моа, який захищав франкістську версію історії Іспанії середини ХХ ст. (Juliá Díaz, 1999; Juliá Díaz, 2006).

Стійкість іспанської «політики забуття» як явища, яке виявляється у свідомому намірі позбутися політичної пам'яті про насильство громадянської війни в Іспанії та порушення прав людини авторитарним режимом генерала Франко, розглядає і Омар Енкарнасьон у праці «Пам'ять та політика в демократичній Іспанії» 2020 р. (Encarnación, 2020). Автор указує, що примирлива політична культура, встановлена переходом до демократії на внутрішньоелітних пактах, як і обмеження правосуддя перехідного періоду та правди, пов'язаних із режимом Франко, були політичною стратегією використання «забуття». Тривале замовчування подій минулого захищало як правих, так і лівих політиків від незручних політичних історій, але зміна поколінь політиків зменшила силу «політики забуття», активізувала дискурс стосовно минулого в державній політиці Іспанії. Генераційні зміни в політиці та вихід за межі політики «перехідного консенсусу» досліджує і Серджіо Гальвес у праці «Покоління і пам'ять про репресії Франка: Оцінка рухів пам'яті» (Gálvez, 2009).

Джо Лабані у праці «Політика пам'яті в сучасній Іспанії» зазначає, що «культуру – у багатьох її проявах – не можна зрозуміти окремо від політики», і для аналізу культури пам'яті важливим є розуміння правових дебатів та політичної практики (Labanyi, 2008). Він критикує бінарну опозицію пам'яті та історію, яка ґрунтується на тому, що пам'ять є «особистою та ненадійною», а історія «базується на об'єктивних фактах», відому як позицію Л. Февра щодо «троянського коня суб'єктивізму». На думку Лабані, дослідження минулого не може, яким би скрупульозним воно не було у використанні документальних джерел, вийти за межі нарративних конструкцій минулого, щоб досягти сфери чистої фактичності. Опозиція пам'яті та історії, на його думку, заперечує існування колективної пам'яті як «мосту, що забезпечує континуум між особистими спогадами та тим, що сталося в минулому, бо вони не існують і не можуть існувати ізольовано одне від одного» (Labanyi, 2008). Лабані визнає, що без «соціальних рамок» (за Хальббаксом), що забезпечуються колективною пам'яттю, індивідуальні спогади неможливо перерахувати, оскільки оповідання вимагає включення даних у нарративну структуру (суміш нарративних структур), а також і те, що колективна пам'ять відрізняється від приватної пам'яті. Проте термін «колективна пам'ять» є доречним, оскільки

спільне (і суперечливе) розуміння минулого, яке його становить, пов'язує людей із минулим і передається з покоління в покоління так само, як і приватні спогади. У запереченні колективної пам'яті деякими істориками, – указує Лабані, – йдеться про небажання визнати, що історія є одним із багатьох розумінь минулого, які становлять колективну пам'ять, оскільки історичні дослідження – це розповіді про минуле, які стають суспільним надбанням і сприяють суспільному сприйняттю минулого в особливо привілейований спосіб, оскільки вони мають авторитет, наданий їхнім авторам членством в академії (що у випадку Іспанії підтримується державою). Хоча пам'ять не дає нам достовірної інформації про те, що сталося в минулому, вона фіксує досвід, який відсутній в офіційних документах, і вона може відігравати центральну роль у розумінні історії, даючи нам змогу побачити, як минуле впливає на сьогодення. Пам'ять завжди будується з погляду сьогодення. Відкидати пам'ять як ненадійного свідка минулого означає упускати суть, адже пам'ять виявляє сучасне ставлення до минулого. Таке ставлення, завжди емоційно насичене, що необхідно розуміти, оскільки різні члени суспільства ніколи не дійдуть згоди, хоча хочуть жити разом. І саме це означає *національне примирення, а не прагнення до неможливого консенсусу*.

Фразу «*відновлення історичної пам'яті*» Лабані піддає критиці як помилкове припущення, що «пам'ять про минуле лежить похована в якійсь капсулі часу, чекаючи, щоб її викрили, як матеріальні останки, поховані у братських могилах» (Labanyi, 2007). Він виступає за інше прочитання цієї фрази, ґрунтуючись на специфіці терміна «*історична пам'ять*», який став використовуватися конкретно стосовно тих форм роботи з пам'яттю, які мають місце в *контексті правосуддя перехідного періоду*. «*Відновлення історичної пам'яті*» означає спробу переписати перехід до демократії в Іспанії, який, за Стефанією Голоб, був «*переходом без правосуддя перехідного періоду*» (Golob, 2008). Тобто вимоги пам'ятати про франкістські репресії, які виникли на початку 2000-х років, стали спробою «*відновити*» вимоги перехідного правосуддя: *пам'ять про франкістські репресії*, замочувана протягом попередніх років і так гаряче артикульована зараз, *є такою ж боротьбою між конкуруючими поглядами на перехідний період, як і боротьбою між конкуруючими поглядами на громадянську війну та франкістську диктатуру. Правосуддя перехідного періоду*, таким чином, є проектом, який не завершується відновленням демократії. Процеси правосуддя перехідного періоду в Аргентині та Чилі, які й досі тривають, мали вирішальне значення для відновлення незавершеної справи Іспанії. За Ст. Голоб, *правосуддя перехідного періоду* слід розуміти в глобальному контексті: воно *не є ні юридично, ні політично суто національною справою*. Ми переживаємо *глобальний зсув до нової концепції «історії як скарги»* (Golob, 2008). Такий «глобальний розворот» аналізує і Тоні Джадт: «визнання Голокосту стало пропуском до Європи для Польщі та Румунії ... як визнання геноциду вірмен – умовою вступу Туреччини до ЄС», хоча в 1986 р., коли Іспанію приймали до Європейського Співтовариства, знаком визнання процесу демократичного переходу було, навпаки, відсторонення від будь-якого обговорення політичної відповідальності за минулі політичні дії (Judt, 2007, р. 803). На думку Т. Джадта, реорганізація пам'яті у Європі з 1989 р. призвела до політики ідентичності, заснованої на «порівняльній жертві», за якої «жертви фашизму» та «жертви комунізму» змагаються за статус «більшої жертви». Щось подібне сталося в Іспанії з аргументами профранкістських дія-

чів (Шю Моа), що всупереч статистиці праві, а не ліві, були більшими жертвами громадянської війни. Прикладом стала «війна некрологів» 2006 р.: некрологи жертвам республіканців були заборонені під час диктатури і з'явилися після розкопування їхніх могил, у відповідь це спровокувало шквал некрологів, присвячених пам'яті жертв «замордованих червоними ордами» (*vilmente asesinados por las hordas rojas*) (Labanyi, 2007). Розвитком справи у «порівняльній віктимності» став захист жертв тероризму ЕТА на протигагу лівим, які захищали жертв франкістських репресій. Водночас ніхто в Іспанії сьогодні не вимагає, щоб злочинці постали перед судом. Під тиском Об'єднаних соціалістів (*Izquierda Unida*) в остаточній редакції Закону про історичну пам'ять було виключено пункт, який вимагав приховувати імена злочинців від родичів жертв, які зверталися за інформацією про їх убивство до офіційних органів. Однак *дискурс віктимності*, який був етапом публічного визнання вини, не супроводжувався в Іспанії жодним публічним розшуком особи, як це мало місце, наприклад, у Німеччині, Франції та Нідерландах, де йшлося про «ступінь участі в репресіях або співучасті в них». За визначенням Марка Марторелля Жуньєна в праці «Іспанський закон про пам'ять не вигнав привидів франкізму» (Junyent, 2024), окрім засудження диктатури Франко всіма партіями в Конгресі 20 листопада 2002 р. (у річницю смерті Франко), праві політичні сили та іспанська католицька ієрархія, не були готові відмежуватися від своїх попередників або вибачитися за них. Так само і ліві не взялися за встановлення відповідальності лівих за позасудові вбивства під час війни.

Іспанський професор Анхель Лоурейро у праці «Іспанський націоналізм і привид імперії» 2003 р. зазначає, що громадянська війна та її репресивні наслідки вплинули на сучасну Іспанію, й актуальним є збір усних свідчень війни та післявоєнного періоду через те, що незабаром не залишиться жодного живого очевидця. Він зазначає про потребу у публічному визнанні історій жертв, які не можна стерти жодним судовим відшкодуванням (Loureiro Angel, 2003). Еміліо Сільва – співзасновник і президент Асоціації відновлення історичної пам'яті в Іспанії – зазначає, що проблемою Закону про історичну пам'ять є його преамбула, яка наполягає на тому, що пам'ять є приватною справою, а це не визнає того, що «історична пам'ять» є формою колективної пам'яті. Спірне відведення пам'яті в приватну сферу дає змогу Закону ухилитися від питання викладання історії у системі освіти (Labanyi, 2008). Водночас більшість дослідників, критикуючи іспанський закон про історичну пам'ять, визнають, що, незважаючи на його преамбулу та всі його недоліки, він був серйозним кроком у винесенні цього питання в публічну сферу.

Закони Іспанії, як і закони Німеччини та Франції, як і всі інші закони пам'яті у Європі, формувалися в системі загальноісторичного європейського процесу, де були три контексти: 1) визнання Голокосту як геноциду євреїв; 2) відшкодування жертвам колоніалізму колишніх європейських імперій, у тому числі сексуального насильства над дітьми, скоєного священниками Католицької церкви; 3) прийняття нових «демократичних» законів пам'яті, які б засуджували та вимагали відшкодування жертвам націонал-соціалістичних та комуністичних диктатур. Так, визнання Голокосту стало центром західноєвропейського історичного нарративу та новою віктимною основою європейської ідентичності. Визнання геноциду євреїв, яке очолили європейські інституції (Рада Європи, Європейський суд

з прав людини та Європейський Парламент), стало маркером європейської ідентичності і спиралося на Резолюцію від 3 липня 1995 р., ухвалену Європарламентом, яка закликає держави-члени встановити «Європейський день пам'яті жертв Голокосту». Цей фокус пам'яті змусив парламентарів країн Європи законодавчо кваліфікувати геноцид, криміналізувати його заперечення (негаціонізм). Аналогічно обговорювалося визнання геноциду вірмен, що було визнано низкою держав Європи, а негаціонізм був криміналізований у Греції, Хорватії, Словаччині та Швейцарії на відміну від Франції, де питання, ініційоване в 2012 р., і в 2017 р. щоразу відхилялося Конституційною радою. Визнання геноциду або криміналізація негаціонізму законом стало інструментом європейської інтеграції у ЄС. Польща була першою державою ЦСЄ, яка прийняла закон у 1998 р., у якому в ст. 55 криміналізувала заперечення Голокосту. Водночас парламент Туреччини в 2017 р. прийняв рішення про заборону та криміналізацію «образи історії та спільного минулого турецької нації», що стало непрямом відповіддю на європейський дискурс навколо визнання геноциду вірмен.

Загальноєвропейським предметом артикуляції у політиці пам'яті є постколоніальне питання в суспільствах ексєвропейських імперій (Франції, Бельгії, Німеччини) із законодавчими положеннями щодо визнання злочинів та відшкодування жертвам та їхнім нащадкам. Європейські інституції заохочували цю політику репарацій: Резолюція Європарламенту від 26 березня 2019 р. заклікала держави ЄС відшкодувати у формі публічних вибачень людям африканського походження, які проживають у Європі, та жертвам несправедливості та злочинів проти людяності (*Derechos fundamentales*, 2019); повернути артефакти, вкрадені в колоніальний період країнам їх походження, розсекретити колоніальні архіви. Водночас на відміну від Франції в Іспанії дискурс про колоніальне минуле та відшкодування жертвам колоніалізму залишається обмеженим: перше публічне вибачення за колоніальні дії зробив парламент Каталонії (Muñoz & Sarai, 2022; *Trans-Atlantic Racial*, 2022). Демократична пам'ятна законодавча ініціатива (*Ley de Memoria Democrática*), прийнята в 2022 р. і спрямована на розслідування порушень прав людини під час громадянської війни та диктатури Франко, не охоплює питання колоніального минулого. Утім, в Іспанії існують ініціативи, спрямовані на перейменування вулиць, видалення пам'ятників та впровадження освітніх програм, що інтегрують теми колоніалізму та расизму.

Відшкодування є окремою темою політики пам'яті, зокрема у питанні ролі Католицької церкви в історії ХХ ст. Новітньою темою в політиці пам'яті Іспанії, Португалії, США, Ірландії, Франції стала тема фінансового відшкодування жертвам сексуального насилля, здійсненого діячами Католицької церкви (Sinyavskiy, 2024). Католицька церква Португалії оголосила про виплату фінансової компенсації жертвам сексуального насильства над дітьми, скоєного священниками. У звіті 2023 р. зазначено, що 4 815 дітей у Португалії зазнали сексуального насильства з боку представників Католицької церкви за останні 70 років. У квітні 2024 р. Іспанія затвердила план економічної компенсації жертвам сексуального насильства, скоєного представниками Церкви. Міністр юстиції Ф. Боланьос повідомив, що компенсації надаватимуться за рахунок церкви приблизно 440 тис постраждалих дорослих. Він наголосив, що план має на меті «виправити борг перед жертвами, які були забуті протягом десятиліть», роблячи це центральною частиною урядової політики. Уряд планує реалізувати план протягом чотирьох

років у співпраці із Церквою, включаючи безкоштовну правову допомогу жертвам та посилення профілактичного нагляду у школах. Подобиці компенсації поки не оприлюднені. Конференція єпископів Іспанії відхилила цей план, заявивши, що він «засуджує всю Церкву, а стосується лише її частини» (Sinyavskiy, 2024). Після років ігнорування питання єпископи вибачилися за зловживання, але заперечили кількість жертв, назвавши її перебільшеною.

У країнах колишнього соціалістичного блоку загальним контекстом політики пам'яті стало «звільнення від впливу СРСР», декомунізація через ухвалення законів про засудження злочинів комуністичних режимів нарівні із злочинами націонал-соціалістичних диктатур, що демонструвало факт «*демократичного переходу*» країн Східної Європи і факт намірів приєднатися до ЄС (Ledoux, 2022). У 1989–1991 рр., низка країн криміналізувала «злочини, скоєні за часів комуністичного правління». Однією з країн, що першою визнала такі дії злочинами, була Чехія. Закон Чеської Республіки 1990 р. класифікує сталінські депортації народів як «акти геноциду». Проте Чехія не єдина країна, яка пішла таким шляхом. Литва прийняла законодавство, яке криміналізує злочини, учинені комуністичним режимом. Закон про відновлення історичної пам'яті про жертв комуністичного режиму передбачає кримінальну відповідальність за репресії та інші злочини, скоєні за часів радянської окупації. Це законодавство спрямоване на визнання жертв і забезпечення справедливості для тих, хто постраждав від комуністичного терору. У Румунії діє кілька законів, спрямованих на криміналізацію злочинів комуністичного режиму: закон про люстрацію, прийнятий у 2006 р., обмежує права колишніх співробітників комуністичної секретної поліції та інших осіб, причетних до репресій. Також у рамках «Революційної справи» були висунуті звинувачення у злочинах проти людяності ключовим посткомуністичним лідерам, таким як Іон Ілієску, за події під час і після революції 1989 р. Польща також упровадила закони, які спрямовані на люстрацію та криміналізацію комуністичних злочинів. Закон про люстрацію, прийнятий у 1997 р., передбачає перевірку та обмеження прав для осіб, які співпрацювали з комуністичними спецслужбами. Це законодавство є частиною ширшої політики декомунізації, що має на меті очистити державний апарат від впливу колишніх комуністичних функціонерів. В Угорщині також діють кілька законів про люстрацію та обмеження прав для колишніх співробітників комуністичної партії і спецслужб. Було зроблено кілька спроб зняти строки давності для злочинів, скоєних під час комуністичного режиму, щоб забезпечити можливість правового переслідування за минулі злочини.

У 2006 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію № 1481 (2006) – «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» (CoE. Need for international condemnation..., 2006), посилається на свою Резолюцію № 1096 (1996) про заходи щодо демонтажу спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996).

У Резолюції № 1096 1996 р. ПАРЕ визначала, що «комуністична спадщина включає (над)централізацію, милітаризацію цивільних інституцій, бюрократизацію, монополізацію та надмірне регулювання; на рівні суспільства ... сягає від колективізму та конформізму до сліпої покори та інших тоталітарних моделей мислення...» (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996). Також у цій Резо-

люції вказувалося, що «цілі перехідного процесу» – «досягнення децентралізації, демілітаризації, демонополізації та дебіюрократизації...» (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996). Указувалося, що «небезпека невдалого процесу переходу є різноманітною. У кращому випадку замість демократії запанує олігархія, замість верховенства права – корупція, замість прав людини – організована злочинність. У гіршому випадку результатом може бути «оксамитова реставрація» тоталітарного режиму...» (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996). Асамблея рекомендувала: судове переслідування окремих злочинців паралельно з реабілітацією людей, засуджених за «злочини», несправедливо засуджених; матеріальну компенсацію жертвам тоталітарного правосуддя не нижчу за компенсацію, надану особам, несправедливо засудженим за злочини; відкриття файлів секретних служб для публічного вивчення в колишніх комуністичних тоталітарних країнах; реституцію майна, яке було незаконно чи несправедливо захоплено державою, націоналізовано, конфісковано, експропрійовано; запровадити адміністративні заходи, такі як закони про люстрацію чи декомунізацію; доведення індивідуальної вини в суді, не допущення помсти, яка «не може бути метою таких заходів, не можна допускати політичного чи соціального зловживання результатом процесу люстрації»; дотримання мети люстрації – «не покарання людей, а захист новоствореної демократії»; проведення люстрації таким чином, щоб працівники, звільнені з посади на підставі законів про люстрацію, у принципі не втрачали своїх раніше набутих фінансових прав» (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996). Асамблея рекомендувала владі відповідних країн перевірити відповідність їхніх законів, правил і процедур принципам, викладеним у цій Резолюції, і переглянути їх, щоб уникнути скарг на процедури, поданих до контрольних механізмів Ради Європи відповідно до Європейської конвенції з прав людини, процедури моніторингу Комітету міністрів або процедури моніторингу Асамблеї відповідно до Наказу № 508 (1995) про дотримання зобов'язань державами-членами (CoE. Measures to dismantle the heritage..., 1996).

У Резолюції ПАРЕ № 1481 (2006) «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» указувалося, що «тоталітарні комуністичні режими, які панували у Центральній та Східній Європі в минулому столітті, усе ще перебувають при владі в кількох країнах світу» (CoE. Need for international condemnation..., 2006). ПАРЕ визнала, що деякі європейські комуністичні партії зробили внесок у досягнення демократії, але злочини тоталітарних комуністичних режимів залишаються недостатньо розслідуваними, а їхні діячі не притягнуті до суду, як це було у випадку з жажливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму). Громадська обізнаність про ці злочини є низькою, і Асамблея вважає, що знання історії та моральна оцінка скоєного допоможуть уникнути подібних злочинів у майбутньому. ПАРЕ закликала комуністичні та посткомуністичні партії переглянути свою історію та дистанціюватися від злочинів минулого. ПАРЕ вказувала, що «жертви злочинів, скоєних тоталітарними комуністичними режимами, які ще живі, або їхні родини заслуговують на співчуття, розуміння та визнання їхніх страждань», тому ПАРЕ «рішуче засуджує масові порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, і висловлює співчуття, розуміння та визнання жертвам цих злочинів». ПАРЕ закликала «всі комуністичні або посткомуністичні партії переоцінити історію комунізму та своє власне минуле, чітко дистанціюватися від злочинів,

скоєних тоталітарними комуністичними режимами, і засудити їх без будь-якої двозначності» (CoE. Need for international condemnation..., 2006).

Починаючи з 1995 р. Європейський Парламент ухвалював резолюції, привертаючи увагу до обов'язку пам'ятати не лише через ушанування, а й через освіту. Європарламент формував політику інтеграції держав Європи через подолання розриву пам'яті: 1) у 2008 р. Європарламент визнав Голодомор в Україні 1932–1933 рр., спричинений СРСР, «злочином проти людства»; 2) 2 квітня 2009 р. Європарламент ухвалив Резолюцію, яка встановила 23 серпня (день підписання пакту Молотова – Ріббентропа в 1939 р.) як Європейський день пам'яті жертв усіх тоталітарних і авторитарних режимів – символ «нацистсько-радянського злочину проти європейського населення» в рамках документа «Європейська совість і тоталітаризм» (Резолюція отримала підтримку з боку 553 депутатів ЄП, 44 проголосували проти, а 33 утрималися) (Kaiser, 2022; Pasikowska-Schnass & Perchoc, 2020); 3) у листопаді 2018 р. ЄС став постійним міжнародним партнером Міжнародного альянсу пам'яті (IHRA) (Pasikowska-Schnass & Perchoc, 2020). IHRA об'єднує 34 країни (включаючи 25 країн ЄС), які прагнуть зберегти пам'ять про Голокост. Стокгольмська декларація про Голокост, видана IHRA у 2000 р., підтверджує її зобов'язання щодо вшанування пам'яті жертв Голокосту, просування освіти про Голокост та сприяння архівним дослідженням. Так, Програма ЄС «Європа для громадян» спрямована, серед іншого, на сприяння проектам, присвяченим європейській пам'яті, через дослідження, виставки, дебати та навчання, а також інших заходів, що спонукають до роздумів про тоталітарні режими та їх жертв. У 2013 р. IHRA надав робоче визначення заперечення та спотворення Голокосту, також кваліфікувавши це як форму антисемітизму. Це визначення було схвалено 31 країною – членом IHRA. У травні 2016 р. IHRA надала визначення антисемітизму: «сприйняття євреїв, яке може виражатися як ненависть до євреїв. Риторичні та фізичні прояви антисемітизму спрямовані проти євреїв чи неєвреїв та/або їхнього майна, проти єврейських громадських установ і релігійних об'єктів», яке було схвалено 14 країнами-членами, але його схвалення викликало деякі суперечки у Франції (Pasikowska-Schnass & Perchoc, 2020); 4) 19 вересня 2019 р. Європарламент прийняв Резолюцію про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи. Під час дебатів Іспанія та Італія висловили побоювання щодо ототожнення нацизму і сталінізму, а бельгійські історики засудили таке трактування історії (Ledoux, 2022). Так, акти Європарламенту урівняли: нацистські злочини, скоєні проти європейського єврейського населення, і радянські злочини, учинені проти населення Східної Європи.

Європейська політика щодо минулого також передбачає кримінальну відповідальність за оспорювання цих злочинів. У Рамковому рішенні 2008 р. про боротьбу з расизмом та ксенофобією Рада Європи закликала держави – члени ЄС карати «публічне потурання, заперечення або грубу тривіалізацію злочинів геноциду, злочинів проти людства та військових злочинів», визначених Міжнародним кримінальним судом, що також включає криміналізацію заперечення геноциду вірмен. Проте ці європейські законодавчі положення наштовхуються на опір національних і регіональних парламентів, які не хочуть включати Рамкове рішення 2008 р. до свого кримінального кодексу. Пам'ятні заходи 23 серпня, що символізують подвійний «нацистсько-радянський» злочин, відзначаються переважно в країнах Східної Європи, особливо в Балтійських країнах. Натомість

у Західній Європі домінує пам'ять про Голокост, тоді як на Сході вона менш поширена.

Закони пам'яті являють новий підхід до врегулювання конфліктів і політичного насильства. Попри впровадження нових юридичних категорій, таких як «злочини проти людяності» та «геноцид» після Другої світової війни, політика забуття та правові акти амністії залишалися домінуючими засобами врегулювання до 1980-х років. Однак із появою законів пам'яті ця модель почала змінюватися.

Новий підхід не лише зосереджується на припиненні конфліктів або гноблення, а й включає у себе судову реабілітацію та вшанування пам'яті жертв минулих злочинів. Закони пам'яті підкреслюють важливість визнання історичної несправедливості, забезпечують механізми відновлення справедливості. Яскравим прикладом нової моделі є Іспанія. Якщо Закон 1977 р., прийнятий після диктатури Франко, підтримував забуття та амністію, фактично заперечуючи злочини минулого, то через 20 років цей підхід був засуджений як політичний акт, що ігнорує історичну справедливість, і у відповідь в 2007 р. був прийнятий Закон про історичну пам'ять (*Ley de Memoria Histórica*), а в 2022 р. – Закон демократичної пам'яті (*Ley de Memoria Democrática*). Закони Іспанії про історичну та демократичну пам'ять спрямовані на визнання та відшкодування жертвам політичного насильства, що відбулося під час диктатури. Вони мають на меті покласти край офіційному мовчанню щодо громадянської війни та висвітлити злочини режиму Франко. Однак праві партії намагаються приховати ці факти. Прем'єр-міністр Педро Санчес та міністр юстиції Фелікс Боланьос виступили на церемонії вшанування жертв війни та диктатури 30 жовтня 2023 р. Санчес, переобравшись, захищав свою політику в Європарламенті, зокрема угоду з партіями, що підтримують незалежність Каталонії, для отримання підтримки в Конгресі. Праві критикували його за відмову від угоди з Народною партією (ПП), яка отримала найбільше голосів на виборах у липні 2023 р., але не змогла сформувати уряд без підтримки ультраправої партії Vox. Санчес підкреслив, що уряди, залежні від підтримки Vox, повертають назви вулиць на честь діячів франкістської диктатури, порівнюючи це з ушануванням лідерів Третього рейху в Німеччині. Він зробив цей акцент під час дебатів із Манфредом Вебером, головою найбільшої фракції Європарламенту (Junyent, 2024). Професорка історії Матильда Ейроа Сан-Франциско вказує, що розбіжності між Народною партією (PP) та Vox щодо франкізму є питаннями нюансів: обидві сторони звинувачують лівих і виправдовують франкізм (Junyent, 2024).

Перехід Іспанії до демократії наприкінці 1970-х років був заснований на концепції примирення з минулим, яка включала ідею «забуття», де історія Іспанії «починається заново» після смерті Франка. Ті, хто виграв від франкізму, уникли відповідальності, як, наприклад, партія-попередниця Народної партії (PP), *Alianza Popular*, заснована Мануелем Фрагою, міністром у франкістських урядах. Водночас постраждалі від диктатури не наважувалися вимагати повного розриву з минулим через крихкість нової демократії. Це колективне мовчання, відоме як *Pacto del Olvido* (Пакт забуття), було закріплено в Законі про амністію 1977 р., який гарантував безкарність винним у злочинах режиму. Аргументом політики забуття було те, що спадок диктатури подолано завдяки першим демократичним виборам у 1977 р. та ухваленню Конституції 1978 р. (Junyent, 2024).

Значення Pacto del Olvido стало очевидним, коли Соціалістична партія під керівництвом Феліпе Гонсалеса перемогла на виборах у 1982 р., повернувшись до влади вперше за понад чотири десятиліття. Хоча останній соціалістичний прем'єр-міністр Хуан Негрін помер у вигнанні, Гонсалес, який правив до 1996 р., залишив минуле недоторканим. Лише під час уряду прем'єр-міністра Хосе Луїса Родрігеса Сапатеро, що сформувався в 2004 р. після двох урядів Народної партії (PP), Іспанія почала переосмислення періоду громадянської війни та франкізму. Оголошення уряду Іспанської соціалістичної робітничої партії (PSOE) одразу після перемоги на виборах у 2004 р. про намір винести на розгляд парламенту закон, що розширює права жертв громадянської війни та диктатури та вирішує проблему збереження франкістської символіки в громадських місцях, розглядали під час дебатів. Міжміністерська комісія, відповідальна за розроблення Закону, наполягала на тому, що втручання в пам'ять громадян не є обов'язком уряду, і з цієї причини термін «пам'ять» було виключено з назви Закону – «Закон, який визнає та розширює права та встановлює заходи на користь тих, хто зазнав переслідувань або насильства під час громадянської війни та диктатури» (Ley por la que..., 2007). Той факт, що неофіційна назва «Закон про історичну пам'ять» застрягла у ЗМІ, навіть після того, як закон було офіційно оприлюднено, свідчить про те, що на карту поставлено питання колективної пам'яті. Аспекти Закону, які найбільше атакували праві, стосувалися не пропозицій щодо розширення прав жертв, а положень, що стосувалися видалення франкістських символів (Labanyi, 2008). Дж. Лабані зазначає, що Закон про історичну пам'ять (Ley de Memoria Histórica), запропонований соціалістами у 2004 р., викликав обурення Народної партії (PP) та правих ЗМІ, але був схвалений Конгресом 31 жовтня 2007 р. за підтримки Об'єднаних лівих (Izquierda Unida) і набув чинності 26 грудня 2007 р. Таким чином, Іспанія зробила перші кроки до визнання та переосмислення своєї складної історії (Labanyi, 2008). Закон визнав нелегітимними політичні процеси, організовані франкістськими трибуналами, і наказав видалити символи та назви вулиць, пов'язані з режимом, передбачив державне фінансування розкопок масових могил.

Досягнення Закону про історичну пам'ять були зупинені після того, як лідер ПП Маріано Рахой став прем'єр-міністром у 2011 р. Хоча уряд Рахой не скасував *Ley de Memoria Histórica*, він позбавив його державного фінансування. Кошти, які мали йти на розкопки масових могил, виставки, документальні фільми та конгреси, стали залежати від міжнародних премій і приватних пожертв.

Після повернення соціалістів до влади в 2018 р. новий кабінет на чолі з Педро Санчесом розпочав ексгумацію останків Франка з Долини Полеглих – місця франкістського тріумфалізму за межами Мадрида, де понад 30 тис республіканців були поховані без належних могил і відомостей для їхніх родин. У 2022 р. широкий лівий уряд (PSOE) на чолі з Санчесом схвалив *Ley de Memoria Democrática* (Закон демократичної пам'яті). За законом держава бере на себе відповідальність за ідентифікацію та забезпечення гідного поховання республіканців, похованих у братських могилах; визнає ширше коло жертв конфлікту 1936–1939 рр. і диктатури. І ПП, і Vox виступили проти закону. Водночас сам Закон має обмеження в питанні притягнення до суду винного у злочинах.

Через децентралізовану політичну систему Іспанії регіональні уряди відіграють ключову роль у реалізації законів історичної пам'яті. Це дало змогу

регіональним парламентам Каталонії та Країни Басків ухвалити амбітне законодавство у цій сфері (Labanyi, 2008). Проте після успіху правих партій на регіональних і місцевих виборах у 2023 р., ці повноваження призвели до інших наслідків. У регіонах, таких як Арагон і Естремадура, де ПП і Vox утворили коаліції, а також у Кантабрії і на Балеарських островах, де ПП керує під впливом ультраправих, Vox вимагала припинення реалізації заходів, установлених Законом про демократичну пам'ять, і скасування регіональних законів про історичну пам'ять. На Балеарських островах, де соціалісти були при владі близько восьми років, ПП підтримала регіональний Закон про історичну пам'ять у 2018 р., але після угоди з Vox у 2023 р. оголосила про намір його скасувати. Марія Антонія Олівер Паріс, президент Асоціації пам'яті Майорки, зазначає, що їхня організація стикається з труднощами під нинішнім урядом ПП (Labanyi, 2008). Хоча програма розкриття масових могил продовжується, це робиться із затримками і таємно, що контрастує з політикою попередньої влади, яка активно співпрацювала з організаціями, що виступають за історичну пам'ять. Олівер Паріс підкреслює, що пам'ять повинна бути публічною, але ситуація на Балеарських островах, як і в інших регіонах під керівництвом ПП і Vox, залишається парадоксальною (Labanyi, 2008). Історик Ейроа Сан-Франциско зазначає, що в регіонах, де правлять ПП та Vox, закон про демократичну пам'ять може бути скасований, що підтверджує нестійкість зусиль із висвітлення франкістського минулого. Вона підкреслює, що будь-яка спроба визнати диктатуру завжди ризикує бути відхиленою, поки значна частина іспанського суспільства вважає, що минуле краще залишити у спокої.

На думку французького дослідника Себастьяна Леду, особливістю нових законів пам'яті в країнах Європи є їх «наднаціональна експансія ... де пам'ять стала ... категорією політичної дії ... побудови європейської ідентичності» (Ledoux, 2022). Закони чи резолюції, що стосуються минулого, розглядаються як інструменти для поширення спільного наративу європеїзації національної пам'яті. Водночас деякі країни переосмислюють минуле, відкидаючи європейські наднаціональні акти. Наприклад, Республіка Польща в січні 2018 р. для захисту «репутації Республіки Польща» прийняла Закон про Інститут національної пам'яті (IPN), який передбачає покарання тих, хто публічно приписує польському народу або Польській державі відповідальність або співвідповідальність за злочини, скоєні нацистською Німеччиною під час Другої світової війни, а також заперечує так звані «українські злочини» проти поляків, зокрема події Волинської різанини.

Висновки. Європейські політики пам'яті пройшли довгий шлях від «політики забуття» до «культури пам'яті», яка враховує історичну несправедливість і сприяє визнанню та відшкодуванню жертвам. Цей процес є відображенням змін у суспільній свідомості та підходах до історії в різних європейських країнах. Постколоніальні питання стали центральними у формуванні сучасної політики пам'яті в колишніх європейських імперіях, таких як Франція, Бельгія та Німеччина. Законодавчі ініціативи щодо визнання колоніальних злочинів і відшкодування жертвам є прикладами цього нового підходу. Іспанія приділяє значну увагу власному болісному минулому, зокрема громадянській війні та диктатурі Франко. Закони про історичну та демократичну пам'ять стали важливими кроками у визнанні і відшкодуванні жертвам політичного насильства. Однак реалізація цих законів стикається з опором правих партій та неоднорідністю

регіональних політик. Це свідчить про те, що процес визнання минулого та відновлення справедливості не є простим і однозначним. Країни Східної Європи, такі як Чехія та Литва, прийняли законодавство, що класифікує злочини комуністичних режимів як злочини проти людяності. Ці країни демонструють процес декомунізації, який відображає їхній шлях до демократизації та європейської інтеграції. Важливим аспектом є глобальний контекст правосуддя перехідного періоду, який включає досвід країн Латинської Америки та Європи. Цей досвід показує, що процеси правосуддя перехідного періоду не завершуються лише відновленням демократії, а є постійним проєктом, що охоплює різні аспекти історичної пам'яті. Європейські інституції, зокрема Європарламент, відіграють важливу роль у формуванні загальноєвропейського підходу до політики пам'яті. Вони закликають до визнання та відшкодування історичних несправедливостей, що сприяє формуванню спільного європейського нарративу. Проте ці ініціативи стикаються з викликами, такими як опір національних та регіональних парламентів, різні підходи до трактування історичних подій і напруга між національною ідентичністю та загальноєвропейськими ініціативами. Таким чином, політики пам'яті у Європі відображають складний процес еволюції суспільної свідомості та правових підходів до минулого. Вони не лише зосереджуються на припиненні конфліктів, а й включають судову реабілітацію та вшанування пам'яті жертв. Це підкреслює важливість визнання історичної несправедливості і відновлення справедливості через механізми відшкодування та реабілітації жертв диктатури. У цілому політики пам'яті у Європі являють новий підхід до врегулювання конфліктів і політичного насильства, відображаючи різноманітність підходів та викликів у різних країнах та їхній вплив на сучасну європейську ідентичність.

References [Список використаної літератури]

- Assmann, A. (2012). Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur. Vorgänge. *Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*, 2, 24–32 [in German]. [Assmann A. Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur. Vorgänge. *Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik*. 2012. № 2. S. 24–32].
- Boyd, C. P. (May, 2008). The Politics of History and Memory in Democratic Spain. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 617 (The Politics of History in Comparative Perspective), 133–148 [in English]. [Boyd C. P. The Politics of History and Memory in Democratic Spain. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. May, 2008. Vol. 617. (The Politics of History in Comparative Perspective). P. 133–148].
- Chwedoruk, R. (2018). Polityka historyczna. Warszawa: PWN [in Polish]. [Chwedoruk R. Polityka historyczna. Warszawa: PWN, 2018. 384 s.].
- CoE. (1996). Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. Parliamentary Assembly [in English]. [CoE. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. Parliamentary Assembly. Session 1996. URL: <https://pace.coe.int/en/files/16507/html> (дата звернення: 09.06.2024)].
- CoE. (2006). Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. Resolution 1481 (2006). Parliamentary Assembly 25 January 2006 (5th Sitting) [in English]. [CoE. Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes. Resolution 1481 (2006). Parliamentary Assembly 25 January 2006 (5th Sitting) URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref-xml2html-en.asp?fileid=17403&lang=en> (дата звернення: 09.06.2024)].
- Encarnación, G. (March 05, 2020). Omar Arrow. Memory and Politics in Democratic Spain. *The Oxford Handbook of Spanish Politics* / Eds. by Diego Muro & Ignacio Lago, 47–61 [in English]. [Encarnación G. Omar Arrow. Memory and Politics in Democratic Spain. March 05, 2020. *The Oxford Handbook of Spanish Politics* / Diego Muro (ed.), Ignacio Lago (ed.) P. 47–61. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198826934.013.4>].
- Ferreira, M. (December, 2021). A Pragma-Dialectical Approach to Memory Politics: Spanish Contemporary Memory Politics, Populism Studies, and Argumentative Dialectics. *Journal of Nationalism Memory &*

- Language Politics*, 15(2), 130–153 [in English]. [Ferreira M. A Pragma-Dialectical Approach to Memory Politics: Spanish Contemporary Memory Politics, Populism Studies, and Argumentative Dialectics. *Journal of Nationalist Memory & Language Politics*. December 2021. Vol.15, Is. 2. P. 130–153. URL: <https://doi.org/10.2478/jnmlp-2021-00111>].
- Frai, N. (2010). 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*, 56(3), 410–422 [in English]. [Frai N. 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. 2010. Vol. 56, No. 3. P. 410–422].
- Geschichtspolitik in Europa seit 1989. Deutschland, Frankreich und Polen im Internationalen Vergleich (2013). / Herausgegeben von Étienne François, Kornelia Konczal, Robert Traba und Stefan Troebst. Reihe: Moderne europäische Geschichte. [in German]. [Geschichtspolitik in Europa seit 1989. Deutschland, Frankreich und Polen im Internationalen Vergleich / Herausgegeben von Étienne François, Kornelia Konczal, Robert Traba und Stefan Troebst. Reihe: Moderne europäische Geschichte; Bd. 2013. 560 s.].
- Golob, S. (2008). Volver: The Return of/to Transitional Justice Politics in Contemporary Spain. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 9(2), 127–141 [in English]. [Golob S. Volver: The Return of/to Transitional Justice Politics in Contemporary Spain. *Journal of Spanish Cultural Studies*. 2008. Vol. 9, Is. 2. P. 127–141].
- Golubchuk, H. (2014). Formation of European models of public memory: institutional and legal aspect. *State administration and local self-government*, 3, 97–106 [in Ukrainian]. [Голубчук Г. Становлення Європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3. С. 97–106].
- Judt, T. (2007). *Postwar: A History of Europe since 1935*. London: Pimlico. [in English]. [Judt T. *Postwar: A History of Europe since 1935*. London: Pimlico. 2007. 933 p.].
- Juliá Díaz, S. (1999). Víctimas de la guerra civil. Madrid: Temas de Hoy. [in Spanish]. [Juliá Díaz, Santos. Víctimas de la guerra civil. Madrid: Temas de Hoy, 1999. 406 p.].
- Juliá Díaz, S. (2006). Memoria de la guerra y del franquismo. Madrid: Taurus [in Spanish]. [Juliá Díaz, Santos. Memoria de la guerra y del franquismo. Madrid: Taurus, 2006. 344 p.].
- Junyent, M.M. (2024). Spain's Memory Law Hasn't Banished the Ghosts of Francoism. *Jacobin*. 01.04.2024. [in English]. [Junyent M.M. Spain's Memory Law Hasn't Banished the Ghosts of Francoism. *Jacobin*. 01.04.2024. URL: <https://jacobin.com/2024/01/spain-memory-law-ghosts-francoism> (дата звернення: 05.06.2024)].
- Kaiser, W. (2022). European Day of Remembrance for Victims of all Totalitarian and Authoritarian Regimes / EPRS. European Parliamentary Research Service / European Parliament History Service PE 733.610 – August 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733610/EPRS_ATA\(2022\)733610_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733610/EPRS_ATA(2022)733610_EN.pdf) [in English]. [Kaiser W. European Day of Remembrance for Victims of all Totalitarian and Authoritarian Regimes / EPRS / European Parliamentary Research Service/ European Parliament History Service PE 733.610 – August 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733610/EPRS_ATA\(2022\)733610_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/733610/EPRS_ATA(2022)733610_EN.pdf) (дата звернення: 09.06.2024)].
- Kasyanov, G. (2018). Past Continuous: historical politics of the 1980s - 2000s. Ukraine and neighbors. Kyiv: Laurus. Anthropos-Logos-Film [in Ukrainian]. [Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Лауріс. Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.].
- Labanyi, Jo. (2008). The Politics Of Memory In Contemporary Spain. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 9(2): The Politics of Memory in Contemporary Spain, 119–125 [in English]. [Labanyi Jo The Politics Of Memory In Contemporary Spain. *Journal of Spanish Cultural Studies*. 2008. Vol. 9, Is. 2: The Politics of Memory in Contemporary Spain. P. 119–125. URL: <https://doi.org/10.1080/1463620080228362> (дата звернення: 09.06.2024)].
- Ledoux, S. (March 11, 2022). Memory laws in Europe. What common horizons are we journeying towards? *Magazine of the European Observatory on Memories* [in English]. [Ledoux S. Memory laws in Europe. What common horizons are we journeying towards? *Magazine of the European Observatory on Memories*. March 11, 2022. URL: <https://europeanmemories.net/magazine/memory-laws-in-europe-what-common-horizons-are-we-journeying-towards/> (дата звернення: 09.06.2024)].
- Loureiro Angel, G. (March, 2003). Spanish nationalism and the ghost of empire. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 4(1), 65–76 [in English]. [Loureiro Angel G. Spanish nationalism and the ghost of empire. *Journal of Spanish Cultural Studies*. March 2003. Vol. 4(1). P. 65–76. <https://doi.org/10.1080/1463620032000058686>].
- Merguerian, A. (2023). Blog: examines the attempts to criminalize the denial of the Armenian genocide in France and Belgium. *Memory Laws in European and Comparative Perspectives* [in English]. [Merguerian A. Blog: examines the attempts to criminalize the denial of the Armenian genocide in France and Belgium. *Memory Laws in European and Comparative Perspectives*. 2023. URL: <https://melaproject.org/blog/599> (дата звернення: 09.06.2024)].

- Muñoz, C., & Sarai, M. (December 20, 2022). Reparation for colonialism? The long road to historical justice in Spain. *Magazine of the European Observatory on Memories* [in English]. [Muñoz C., Sarai M. Reparation for colonialism? The long road to historical justice in Spain. *Magazine of the European Observatory on Memories*. December 20, 2022. URL: <https://europeanmemories.net/magazine/reparation-for-colonialism-the-long-road-to-historical-justice-in-spain/> (дата звернення: 09.06.2024)].
- Noack, H.-J. (2002). Die Deutschen als Opfer. *Der Spiegel*, 13, 36–39 [in German]. [Noack H.-J. Die Deutschen als Opfer. *Der Spiegel*. 13/2002. S. 36–39].
- Pasikowska-Schnass, M., & Perchoc, Ph. (2020). The European Union and Holocaust remembrance EPRS / European Parliamentary Research. Members' Research Service, PE 614.662 – January 2020 [in English]. [Pasikowska-Schnass M., Perchoc Ph. The European Union and Holocaust remembrance EPRS / European Parliamentary Research. Members' Research Service, PE 614.662 – January 2020 URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/614662/EPRS_BRI\(2018\)614662_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/614662/EPRS_BRI(2018)614662_EN.pdf) (дата звернення: 09.06.2024)].
- Pidlutskyi, O. (February 15, 2008). Willi Brandt: a politician who became great... by bending his knees [in Ukrainian]. [Підлуцький О. Вільі Брандт: політик, який став великим... схиливши коліна. 15 лютого 2008. URL : https://dt.ua/SOCIETY/villi_brandt_politik,_yakyi_stav_velikim_shilivshi_kolina.html (дата звернення: 13.02.2024)].
- Risse, T. (2004). European Institutions and Identity Change – What have We Learned? / *Transnational Identities. Becoming European in the EU* / Richard K. Herrmann, Thomas Risse and Marilyn B. Brewer (eds.), New York: Rowman & Littlefields. [in English]. [Risse T. European Institutions and Identity Change – What have We Learned? / *Transnational Identities. Becoming European in the E.U.* / Eds. by Richard K. Herrmann, Thomas Risse and Marilyn B. Brewer. New York: Rowman & Littlefields: 2004. 265 p.]
- Sinyavskyi, A. (April 24, 2024.) Spain approved compensation for victims of harassment by Catholic priests. *European truth*. [in Ukrainian]. [Синявський А. Іспанія схвалила компенсацію жертвам домагань католицьких священників. *Європейська правда*. 2024. 24 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/04/24/7184532/> (дата звернення: 05.06.2024)].
- Stelmakh, S. P. (2023). «The Passing Past»: National Socialism in the Politics of Memory of the Federal Republic of Germany and the Historical Politics of the GDR. *Problems of world history*, 4 (24), 7–26 [Стельмах С. П. «Минуле, яке минає»: націонал-соціалізм у політиці пам'яті ФРН та історичній політиці НДР. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 4(24). С. 7–26. <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-1>].
- Truong, N. (2014, 08 Octobre.) Une guerre des idées qui ravive la bataille de la «pensée 68» *Le Monde*. [in English]. [Truong N. Une guerre des idées qui ravive la bataille de la «pensée 68». *Le Monde*. 2014, 08 Octobre. URL: https://www.lemonde.fr/idees/article/2014/10/09/marcel-gauchet-l-anticonformisme-est-devenu-la-norme_4503208_3232.html (дата звернення: 20.04.2024)].
- Wartanian, R. (November, 2009). Memory Laws in France and their Implications: Institutionalizing Social Harmony. *HumanityinAction*. [in English]. [Wartanian R. Memory Laws in France and their Implications: Institutionalizing Social Harmony. *HumanityinAction*. November, 2009. URL: https://humanityinaction.org/knowledge_detail/memory-laws-in-france-and-their-implications-institutionalizing-social-harmony/?lang=nl (дата звернення: 09.06.2024)].
- Wolfrum, E. (1999). Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. [in German]. [Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1999. 541 p. URL: <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=15949> (дата звернення: 20.04.2024)].

Стаття надійшла до редакції 10.06.2024

Petrakov M. O.

Department of Political Science and Law

The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky»

26, Staroportofrankivska Str., Odesa, 65020, Ukraine,

Dolzhenkov O. O.

Department of Educational Institutions Management and Public Service

The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky»

26, Staroportofrankivska Str., Odesa, 65020, Ukraine,

**FROM OBLIVION TO RECOGNITION: THE EVOLUTION
OF MEMORY POLICIES IN EUROPE**

Summary

The article examines the evolutionary changes in national and European memory policies, from the concept of 'forgetting' to 'memory culture', taking into account different historical and political contexts. Initially, the focus is on post-colonial issues in the countries of the former European empires, such as France, Belgium and Germany, and legislative initiatives to recognise colonial crimes and provide reparations to victims. European institutions have actively supported this policy of reparations, calling on member states to publicly apologise and return artefacts stolen during the colonial period. At the same time, Spain has taken a particular approach to memory policy, focusing on its own painful past - the civil war and Franco's dictatorship. The 2007 Historical Memory Law and the 2022 Democratic Memory Law were important steps in recognising and providing reparations to victims of political violence. However, the implementation of these laws faces resistance from right-wing parties and heterogeneity in regional policies. The study also highlights the importance of recognising and criminalising communist crimes in Eastern European countries such as the Czech Republic and Lithuania. These countries have adopted legislation that classifies the crimes of communist regimes as crimes against humanity, reflecting their process of decommunisation. An important aspect of the article is the global context of transitional justice, including the experience of Latin America and Europe. The study emphasises that transitional justice processes do not end with the restoration of democracy, but are an ongoing project that encompasses various aspects of historical memory. The memory laws in Europe show a new approach to the resolution of conflicts and political violence. They not only focus on ending conflicts, but also include judicial rehabilitation and commemoration of victims. For example, in Spain, new laws on memory emphasise the importance of recognising historical injustices and restoring justice through reparations and rehabilitation mechanisms for victims of the dictatorship. Thus, the article highlights the complex process of shaping memory policies in Europe, reflecting the diversity of approaches and challenges in different countries and their impact on contemporary European identity.

Key words: memory policy, historical policy, memorial policy, European identity, legislative initiatives, political process, reconciliation policy, politics of forgetting, European states.